

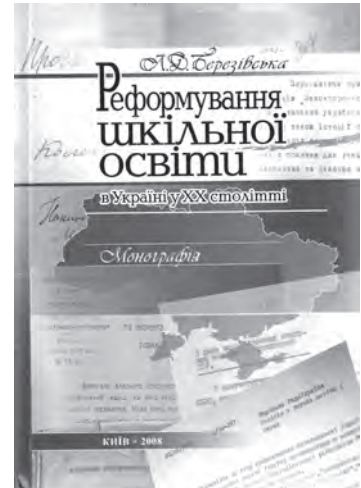

Наслідки та досвід реформування шкільної освіти в Україні у ХХ ст.

Лариса БЕРЕЗІВСЬКА,

доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, доцент, провідний науковий співробітник лабораторії історії педагогіки Інституту педагогіки АПН України

Нинішні зміни у шкільній освіті актуалізують потребу поглянути в минуле, де здебільшого містяться їх витoki та підвалини. Так, розпочате реформування шкільної освіти «знизу» і «згори» у другій половині 80-х років ХХ ст. набуло подальшого розвитку в незалежній Україні, але ці процеси потребують осмисленого, теоретично обґрунтованого знання про досвід реформування школи на українських землях.

Історіографічний пошук свідчить, що означена проблема системно й комплексно в історико-педагогічній науці не вивчалася. Метою нашої статті є узагальнення досвіду (позитивного – досягнень і успіхів, негативного – прораханків і недоліків) реформування освіти протягом ХХ ст., що дасть змогу виявити закономірності підготовки та реалізації шкільних реформ, історико-генетичні основи сучасної освітньої реформи.

Одразу зазначимо, що наше дослідження здійснювалося на основі широкої джерельної бази. Передусім це документи (опубліковані та неопубліковані (архівні)), що регулювали реформування шкільної освіти в Україні у ХХ ст.: інформаційні повідомлення, циркуляри, закони, накази, постанови, резолюції державних структур (Державної думи Російської імперії, Центральної Ради (ЦР), Гетьманату П.П. Скоропадського, Директорії УНР, ЦК ВКП(б), ЦК КПРС, ЦК КП України, РНК СРСР, РНК УРСР, Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР) та тих, хто впроваджував державну освітню політику, – Міністерства народної освіти Російської імперії, Генерального секретаріату освіти, Міністерства народної освіти УНР, Міністерства освіти та мистецтва Української держави, Міністерства народної освіти Директорії УНР, Народного комісаріату освіти УСРР, Міністерства освіти УРСР; протоколи засідань підструктурних частин, спеціальних комісій при керівних органах освіти для розроблення проектів реформ, основоположного законодавства; опубліковані звіти керівних органів освіти, збірники учительських

з'їздів, освітянських нарад, де обговорювалися змістові та процесуальні аспекти шкільних реформ.

У ході дослідження проаналізовано праці монографічного характеру, брошури, статті ініціаторів та очевидців тих чи інших шкільних реформ протягом досліджуваного періоду (М.О. Авдієнко, Ю.К. Бабанський, І.К. Білодід, П.П. Блонський, А.Д. Бондар, С.У. Гончаренко, Г.Ф. Гринько, М.С. Гриценко, М.М. Грищенко, М.С. Грушевський, М.І. Демков, Е.Д. Дніпров, С.О. Єфремов, Г.М. Іваниця, І.А. Зязюн, П.Ф. Каптерев, Б.С. Кобзар, Г.С. Костюк, М.Ф. Кучернюк, К.Ф. Лебединцев, М.М. Лисенко, О.Г. Лотоцький, Т.Г. Лубенець, Я.А. Мамонтов, В.І. Марков, О.Ф. Музиченко, В.П. Науменко, І.І. Огієнко, С.П. Постернак, С.Ф. Русова, Я.П. Ряппо, С.О. Сірополко, М.О. Скрипник, І.М. Стешенко, В.О. Сухомлинський, М.В. Фоменко, П.І. Холодний, С.Х. Чавдаров, В.І. Чарнолуський, В.І. Чепелев, Я.Ф. Чепіга, С.Ф. Черкасенко, В.Ф. Шаталов та ін.); періодичні видання, на сторінках яких публікувалися освітні документи, праці педагогів і громадськості щодо реформування освітньої галузі в Україні.

Проведений на основі зазначеної джерельної бази аналіз результатів реформування шкільної освіти в Україні у ХХ ст. засвідчив, що загалом реформи були істотним важелем розвитку цієї галузі (структури, змісту, організаційних засад, методів навчання тощо) і педагогічної науки як у позитивному, так і негативному вимірі.

В імперську добу державно-громадське реформування не змінило чинної станової бюро-

кратичної школи знання із словесними методами навчання, проте залишило кілька проектів її розвитку на демократичних, гуманістичних і національних засадах, що забезпечило підґрунтя для подальшого реформування. У період Української національно-демократичної революції (УНР) (1917–1920) українські уряди створили й почали втілювати в життя демократичну, національну, діяльну з поліфуркацією (внутрішня і зовнішня, академічна і професійна) й активно-творчими методами навчання, природовідповідну, узгоджену з генотипом української дитини й тому перспективну систему освіти, розвиток якої припинився з установленням більшовицької влади на українських землях. Задекларовані в період УНР ідеї (принципи) реформування почали відроджуватися лише в другій половині 80-х років ХХ ст.

Протягом 20-х років ХХ ст. Наркомос УСРР, розгорнувши широкий процес українізації та адаптуючись до нових суспільно-політичних умов, докорінно змінив шкільну освіту, створив і втілював у життя дієздатну, відмінну від російської, національно спрямовану систему шкільної освіти, так зване соціальне виховання, зокрема школу праці (професійна профілізація) з активними методами навчання на засадах комплексності (Дальтон-план, метод проектів тощо). А далі, в ході сталінської контрреформи, партійно-урядове керівництво, системно й жорстко перетворивши школу праці на школу знання, уніфікувало українську систему освіти в радянську державну, яка, частково змінюючись (спроби «хрущовської» реформи замінити школу знання на школу праці, а пізніше – знову на школу знання у процесі часткових змін 60–80-х років), функціонувала до 1991 р.

Вважаємо найбільш реалізованими серед напрямів реформування шкільної освіти зміни в її структурі (тип, термін навчання, організація навчального процесу). На початку ХХ ст. у реформаторських проектах у структурі різнотипної державної та приватної шкільної системи освіти з'явилася модель єдиної 7 (8)-річної загальноосвітньої школи (дівочі, хлоп'ячі) з поліфуркацією або професіоналізацією на II ступені, що забезпечувала рівний доступ для різних верств суспільства і давала можливість продовжувати навчання після 3 (4)-річної початкової школи. Вона була розвинута і частково запроваджена у шкільну практику в період здійснення національної реформи 1917–1920 років як 11(12)-річна триступенева єдина загальноосвітня школа (дівочі, хлоп'ячі, змішані) з профільними відділами на III ступені (професійні школи мали функціонувати окремо). У ході реформи 20-х років структура шкільної освіти в УСРР кардинально змінилася на державну (приватна форма навчання перестає існувати до початку 90-х років) систему соціального виховання, основою якої разом з дитячим будинком стає єдина трудово монотехнічна 7-річна школа з професіоналізацією на її II ступені, що створювало можливість продовжувати навчання в технікумах і професійних

школах, а далі – в інститутах, організованих відповідно до галузей народного господарства.

У процесі контрреформи 30-х – початку 50-х років на території України запроваджується єдина державна радянська школа, до складу якої входили неповна обов'язкова 4-річна початкова школа, неповна 7-річна школа, повна середня 10-річна школа без внутрішньої диференціації і профорієнтації, яка діяла до кінця 80-х років – періоду відродження різнотипної і багатоваріантної структури шкільної освіти з внутрішньою і зовнішньою профілізацією загальноосвітньої школи. За цей час у радянській школі відбулися такі короткотермінові внутрішньо-структурні зміни: реформа 1956–1964 років – запровадження обов'язкової 8-річної школи з виробничим навчанням (професійна профілізація), спеціалізованих шкіл для обдарованих дітей як зовнішньої диференціації; часткові перетворення 1964–1984 років – уведення обов'язкової 10-річної школи з 3-річною початковою школою, спеціалізованих загальноосвітніх шкіл, класів з поглибленим вивченням окремих предметів та факультативів, міжшкільних навчально-виробничих комбінатів; реформа 1984 року – запровадження обов'язкової 11-річної школи з 4-річною початковою школою.

Зазначимо, що найрадикальніших змін у ході реформування зазнав зміст шкільної освіти в контексті суспільно-політичних, економічних і педагогічних чинників (розвиток педагогічної науки), що визначався превалюванням формальної (сталінська контрреформа, реформа змісту освіти 60–70-х років), матеріальної (реформи 20-х, 1956–1964 років) чи поєднанням формальної та матеріальної концепцій (проекти реформ початку ХХ ст., реформа 1917–1920 років) загальної освіти; національними (реформи 1917–1920, 20-х, 1985–1991 років) або політичними факторами (радянські реформи); розвитком педагогічної науки, що ґрунтувався на її досягненнях (реформи 1917–1920, 20-х, 60–70-х, 1985–1991 років) чи на використанні наукових розробок для реалізації реформаторських планів правлячої партії (радянські реформи, контрреформи).

Зі зміною державної політики в ході шкільного реформування змінювалася і парадигма виховання її громадян: на засадах православ'я, монархізму і вірності государю в імперську добу; на національних цінностях (українська мова, література, історія, традиції, релігія, культура) у період існування української державності (1917–1920) або її відродження в 1985–1991 роках; на принципах націонал-комунізму, інтернаціоналізму, атеїзму у 20-х роках; на комуністично-класовій, атеїстичній ідеології у 1930–1985 роках.

Наголосимо, що лише в період діяльності українських урядів (1917–1920) було розроблено й частково втілено в життя національну концепцію управління системою освіти на національному, демократичному й децентралізаційному принципах, відмінних від централізованих імперської і радянської систем.

У ході дослідження ми дійшли висновку, що теоретичні засади організації шкільної освіти на національному ґрунті (створення української школи, запровадження логічно узгоджених інтегрованих українознавчих предметів, підготовка вчителя до їх викладання, наявність національного компонента у змісті освіти й вихованні) як фундаменти української цивілізації в умовах відкритої русифікаторської державної політики частково наявні в деяких проектах і законодавчих документах початку ХХ ст. Концептуального обґрунтування українською педагогічною громадськістю вони набули у процесі реалізації національної реформи 1917–1920 років (відкрито українські школи, визнано російську мову як обов'язкову для вивчення і вилучено з навчального плану (1919–1920), уведено до навчального процесу українську мову (викладова, навчальний предмет), українознавчі предмети (література, історія, географія), створено відповідні навчальні програми і підручники, розпочато забезпечення підготовки вчителя до їх викладання, розроблено програму національного виховання). Ця робота була продовжена та втілена в ході широкомасштабної українізації як складової державної освітньої політики УСРР 20-х років, але в умовах обов'язкового вивчення двох мов – української і російської. Завдяки таким досягненням українська мова стала фундаментом розвитку національної школи, української цивілізації.

Наголосимо, що системна русифікація шкільної освіти як складова асиміляції українського народу в радянську спільноту здійснювалася партійно-радянським керівництвом за допомогою різних законодавчих та нормативних документів хвилеподібно, з наростанням чи певним послабленням зусиль: відновлення вивчення російської мови в школі як обов'язкової, але за вибором батьків (1919); утвердження обов'язкового вивчення як державних української і російської мов (1922, 1927); узаконення обов'язкового вивчення лише російської мови і збільшення на це кількості годин, системної перевірки стану викладання російської мови в українських школах (1938); повернення до положення 1919 року про право батьків і учнів обирати мову навчання (російську чи українську) та введення положення про сприяння вивченню російської мови як мови міжнаціонального спілкування, а отже, збільшення кількості годин для вивчення російської мови в українських школах (1959); запровадження поділу класів з кількістю учнів понад 25 на групи для вивчення російської мови в сільських школах (1966); узаконення наведених положень 1959 і 1966 років радянським законодавством (1970, 1973); збільшення кількості годин на вивчення російської мови, запровадження поділу класів на групи сільських і міських шкіл для вивчення російської мови; запровадження перевірки, систематичного розгляду питань про вивчення російської мови і літератури на колегіях міністерства, конференціях; створення в Науково-дослідному інституті

педагогіки УРСР сектору вивчення методики російської мови і літератури тощо (1978); затвердження поділу 1–8 класів загальноосвітніх шкіл на групи для вивчення російської мови, 8–10 класів – для вивчення російської літератури в українській школі та школах національних меншин, розширення мережі шкіл з поглибленим вивченням російської мови, збільшення фінансування на обладнання кабінетів російської мови і літератури, заробітної платні вчителям російської мови і літератури тощо (1983).

На відміну від відкритої русифікації імперської доби союзні директиви спрямовувалися на приховану русифікацію шкільної освіти (створення найсприятливіших умов для вивчення російської мови та літератури в школах України, збільшення кількості шкіл з російською мовою навчання та класів з її поглибленим вивченням). Така освітня політика призвела до негативних наслідків: переважання шкіл з російською мовою навчання або відсутність шкіл з українською мовою навчання в містах; збільшення кількості школярів, котрі навчалися російською мовою, та зменшення кількості учнів, які навчалися українською мовою; перехід міського населення на російську мову як мову спілкування; ставлення українського населення, зокрема учнів, до рідної мови як другорядної і меншовагартісної; спотворення їхньої національної свідомості та світогляду; духовна деградація багатьох поколінь українського народу. І лише V з'їзд учителів України (1987) проголосив, а Закон про мови в УРСР (1989) узаконив відмову від русифікації і відновлення правомірного функціонування української мови в шкільному й культурному просторах України.

Проаналізувавши наслідки реформування шкільної освіти на різних етапах її розвитку, ми дійшли висновку, що ігнорування його досвіду було однією з причин повторюваності типових помилок, гальмування і згорання реформ. Аналіз наслідків реформаторської практики *імперської доби (кінець ХІХ ст. – 1917 р.)* дав змогу узагальнити позитивний досвід (закономірності підготовки і реалізації) шкільних реформ, на який варто зважати в сучасній державній освітній політиці:

- вивчення Міністерством освіти реального стану шкільної освіти;
- аналіз попереднього вітчизняного та зарубіжного реформаторського досвіду;
- створення при керівному органі освіти єдиного центру реформи;
- широке залучення до розроблення та реалізації реформ педагогічної громадськості, лікарів, представників уряду та різних відомств (міністерств фінансів, економіки, сільського господарства тощо);
- всебічне та об'єктивне висвітлення реформування на сторінках преси;
- врахування в освітніх документах реалій і потреб шкільної практики та ідей учителів, учених, широких кіл громадськості;
- інформування, підготовка, матеріальне стимулювання вчительства до здійснення реформ;

– розроблення загальної концепції реформи шкільної освіти, що ґрунтувалася б на демократичних, науково-педагогічних, національних та гуманістичних засадах, а не на політичних планах правлячого уряду;

– затвердження освітніх документів, тобто концепції реформи після врахування рішень освітянських з'їздів;

– створення стратегічного плану реалізації реформи.

Негативною тенденцією вважаємо використання правлячим урядом шкільних контрреформ для реалізації політичних цілей, зокрема гальмування передової громадсько-педагогічної думки, яка впливала на загальну суспільну свідомість, формування громадянського суспільства.

Проаналізований надзвичайно короткий реформаторський досвід *українських урядів та керівних органів освіти в період УНР (1917–1920 рр.)* щодо створення національної освітньої системи дає підстави визначити закономірності підготовки та реалізації першої національної шкільної реформи для осмислення в сучасній модернізаційній практиці, а саме:

– аналіз і використання попереднього вітчизняного теоретичного та практичного реформаторського досвіду;

– вивчення зарубіжного досвіду;

– поступове оновлення успадкованої чинної структури шкільної освіти;

– розроблення стратегічних напрямів реформування шкільної освіти спеціальними комісіями при Міністерстві освіти у складі вчителів, учених, широких кіл громадськості;

– винесення концепції перспективного розвитку освіти на вчительські з'їзди;

– оприлюднення процесуальних та змістових аспектів реформи на сторінках преси;

– державно-громадське реформування шкільної освіти (врахування ідей педагогічної громадськості).

Водночас виявлено і негативний досвід:

– проведення реформи школи лише через суспільно-політичні зміни, без чіткої, розробленої програми на наукових, фінансових та правових засадах і без врахування соціально-економічних реалій;

– невідповідність учителя до змін у шкільній освіті;

– швидке впровадження реформи без її широкої апробації;

– відсутність можливості інформування всіх регіонів держави про освітні перетворення;

– авторитарні методи проведення реформи (період Гетьманату П.П. Скоропадського);

– відсутність механізму державно-громадського контролю за здійсненням реформи та її результатами;

– проголошення і втілення реформи в умовах частих змін урядів, керівників освітньої галузі, нестабільної соціально-економічної та воєнно-політичної ситуації.

Вивчивши наслідки реформування в період *розбудови радянської шкільної освіти в УСРР у 20-х роках ХХ ст.*, відзначаємо його позитивний досвід:

– відповідність шкільної реформи соціально-економічним реаліям держави;

– залучення на всіх етапах реформи широких кіл учительства, громадськості, батьків;

– забезпечення матеріальних та моральних стимулів для основної фігури реформування – вчителя;

– створення атмосфери педагогічного експериментування і творчого пошуку в ході реформи;

– виділення додаткового фінансування;

– систематичний аналіз поточних результатів реформування та контроль за його здійсненням;

– обговорення змістових і процесуальних аспектів реформи на різних освітянських нарадах, з'їздах.

Негативний досвід:

– непродумане руйнування успадкованої чинної шкільної системи освіти;

– відкидання попереднього вітчизняного реформаторського досвіду, його фальсифікація через невідповідність ідеології нової суспільної системи;

– компромісне поєднання політичних і педагогічних, комуністичних і національних аспектів реформи;

– вилучення з концепції розвитку шкільної освіти релігійної та етнопедагогічної складових, заміна національної складової на інтернаціональну;

– поступове витіснення у процесі реформи демократичного принципу і введення принципів політизації, уніфікації, русифікації;

– використання українізації школи як тимчасової тактики на шляху створення єдиної загальносоюзної системи освіти – гаранта єдиної унітарної держави;

– керування реформуванням школи на засадах централізації.

Проаналізувавши наслідки *реформування шкільної освіти в УСРР у 1930–1991 роках в умовах авторитарного суспільства*, можна визначити позитивний досвід тих чи інших реформ:

– створення державно-громадських органів для контролю за перебігом реформування;

– забезпечення фінансового підґрунтя реформи, матеріального та морального стимулювання вчительства в ході її реалізації.

До негативного досвіду відносимо такі тенденції:

– проведення реформи без вивчення попереднього вітчизняного реформаторського досвіду, об'єктивного стану шкільної освіти; без її науково-педагогічного, фінансового та правового обґрунтування;

– проголошення реформи без широкого обговорення в пресі, на різних освітянських зібраннях та її експериментування;

– розроблення концепції реформи в «закритих урядових кабінетах»;

– здійснення реформи «згори» за допомогою командно-адміністративних методів;

– невідповідність до реформи вчителя;

– проведення шкільної реформи відповідно до інтересів держави (правлячої партії), а не до потреб суспільства.

Узагальнюючи негативні тенденції вітчизняного реформування шкільної освіти протягом ХХ ст., ми встановили найістотніші з них:

– ігнорування громадської думки на всіх етапах реформи, національної складової в реформаторських планах;

– політичні зміни як причина незавершеності реформ;

– непередбачуваність до змін основної фігури реформування освіти – вчителя;

– проголошення реформи «згори» без попередньої апробації (загальнодержавного експерименту);

– прагнення вилучити з політико-ідеологічних міркувань попередній досвід реформування;

– пріоритетність політичних завдань над реальними потребами школи, вчителя, учня;

– відсутність загальнокоординуючого міжгалузевого центру реформування у складі вчителів, викладачів, науковців, представників різних міністерств і відомств;

– відсутність належної матеріально-фінансової бази, законодавчо-правового поля, адекватного наукового-методичного забезпечення.

Узагальнення вітчизняного досвіду реформування освіти дало змогу створити **модель реформи**, яка може бути успішною за умови її використання:

– *підготовка* (вивчення причин проведення реформи, попереднього досвіду, стану шкільної освіти, громадсько-педагогічної думки, створення спеціального центру, комісій у формі тимчасового координуючого центру або постійно діючого центру стратегічних досліджень змін в освіті для розроблення теоретичних засад реформи, а також відстеження запровадження та результатів реформування у складі провідних учених, учительства, представників різних відомств центру і регіонів, батьківських комітетів; створення механізмів реалізації реформи у вигляді системи заходів (фінансування, управлінські рішення тощо) з чітко визначеними важелями соціальної і професійної відповідальності; обґрунтування можливості достатнього фінансування реформи в умовах ринкових відносин);

– *розроблення основоположних документів* (створення проектів, широке їх оприлюднення та обговорення в засобах масової інформації, на освітянських нарадах, з'їздах; вивчення і експертиза пропозицій, уточнення проектів) і їх *прийняття* (творче обговорення і схвалення освітнього законодавства на з'їзді вчителів);

– *реалізація* (розроблення перспективних і прогностованих шляхів реалізації реформи, систематичне вивчення ходу, досягнень і недоліків реформи; урахування громадської думки; перегляд тих чи інших виявлених недосконалих положень

законодавства; постановка державою нових завдань перед освітньою сферою після глибокого аналізу реалізації попередніх).

На завершення наголосимо, що узагальнений досвід реформування шкільної освіти в Україні в різні періоди її розвитку – від імперської доби до незалежного розвитку Української держави – потребує глибокого осмислення в порівняльному аспекті з нинішніми реформаторськими процесами для уникнення помилок і визначення ефективних стратегічних векторів. У проекті реформи повинні чітко і прозоро визначатися причини, мета, принципи, напрями й очікувані результати реформування. Метою реформи має бути сприяння індивідуальному і всебічному розвитку дитини. Вона повинна ґрунтуватися на ключових принципах: демократичному, національному, педоцентричному, гуманістичному, науковому, трудовому (діяльному), виховному, що актуалізуються в освітньому просторі ХХІ ст. На нашу думку, подальшого розвитку потребує вивчення організаційно-педагогічних засад реформування шкільної освіти в Україні з 1991 р. й дотепер, про що йтиметься в наших наступних публікаціях.

Анотації

У статті розкрито результати (зміни в структурі, змісті шкільної освіти, організації навчально-виховного процесу, методах навчання, системі управління) та узагальнено досвід реформування шкільної освіти в Україні у ХХ ст.

В статье раскрыты результаты (изменения в структуре, содержании школьного образования, организации учебно-воспитательного процесса, методах обучения, системе управления) и обобщен опыт реформирования школьного образования в Украине в ХХ в.

The article covers results (changes in a structure and substance of the school education, organization of the educational process, teaching methods and management system) and generalizes experience of the school education reformation in Ukraine in the 20th century.

З педагогічної скарбниці. Ш.О. Амонашвілі

Дитина — цілісна особистість, і насамперед потрібно, щоб педагогічний процес захоплював її повністю, з усіма її життєвими прагненнями й потребами. У цьому процесі дитина повинна зазнати почуття постійного збагачення життя, задоволення своїх пізнавальних і духовних потреб, які постійно зростають, стають різноманітнішими. Учіння стане сенсом життя для дитини, якщо ним керувати з її ж позицій, реалізуючи внутрішню готовність до розвитку, самостійності, самоствердження, морального становлення.

До школи – у шість років // Педагогічний пошук / Упор. І.М. Баженова. – К.: Рад. шк., 1988. – С. 46.